

Радован Радоњић

НАЦИЈА И НАЦИОНАЛНО У ИСТОРИЈСКОМ ПРОЦЕСУ

У прошлости, не тако давној, многи су поводећи се за Марксом били склони да кажу како историја није ништа друго до еманат класног конфликта. У најновије вријеме, исту актуелност имала је Хангтитонова теза о сукобу цивилизација као усуду човјечанства у блиској будућности. У сјенци ових, опстојавала је мисао о значају нације и националног за историјски процес. Након промјена у друштвеној структури и односима, које је донијела техничко-технолошка револуција, идеја класне борбе као демијурга историје готово се и не помиње. Семјуел Хангтитон не стоји више тако чврсто на својим ранијим становиштима. Нација и национално, међутим, још ни издалека нијесу историјски дезактуелизовани. Промијенили су им се донекле карактер и појавни облици, особито у тзв. развијеном свијету, али им је пулсација и даље снажна. Понегдје је та пулсација толика и таква да нација и национално - као идеја и оријентација, “отворено” питање или фактички проблем, потенција или реметилачки фактор - представља “незаобилазни саставни дио” свих друштвених процеса, једнако оних у економској и социјалној сфери као и оних у сфери политичког или културног. То је разлог да овај прилог буде посвећен феномену нације и националног. При томе, циљ прилога не надилази амбицију да се у најопштијим назнакама, углавном на нивоу појмовно-категоријалног, објасни: што је нација и када настаје, какав значај њена појава има, која искушења имплицира и какве се злоупотребе с њом и поводом ње врше. Такав циљ прилога определијелио је његову структуру.

Нација (од лат. *natio* - род, родбина, племе, скуп) спада у оне ентитете чији појам није никада било лако одредити.

У староримској традицији, изворишту овог појма, под нацијом се подразумева друштвена заједница нижег ранга. У питању су, углавном, варварске племенске заједнице (*nationes brutae*), наспрам и насупрот којих се налазе заједнице правно заштићених и равноправних римских грађана (*populus Romanus*). С појавом *Светог римског царства нација*, у XIII вијеку, мијења се значење појма нације. Истовремено, појам нације дистингуира се од појма народа.¹

У англосаксонској традицији појам нације поистовјећује се с појмом државе, схваћене као асоцијација слободних и равноправних грађана.² Држава се сматра националном зато што је заснована на територијалном принципу и централизована, а њена централна власт је суверена (није подређена ниједном другом тијелу унутар исте територије). Та обиљежја чине ову државу другачијом од “премодерне државе” која није могла бити национална, јер је “представљала отаџбину људима које је повезивала лојалност према политичком владоцу”.³ Или,

¹ Појам народа се у различитим културноисторијским условима различито одређује. Једни, тако, под тим појмом подразумевају укупност људи који настајују неку територију, чинећи при томе неку друштвену или државну заједницу (становништво). Други под народом подразумевају етнички одређену јединицу човјечанства (Германи, Словени). Трећи народ схватају као масу “обичних” грађана (чланова неког друштва), за разлику од “виших” слојева и елита. Четврти у народу виде укупност грађана (држављана) једне државе као равноправних политичких субјеката, без обзира на националне, културне, вјерске и друге разлике међу њима. Пети народ схватају као још неосвијешћену етничку заједницу, тј. етничку заједницу у преднационалној фази свог конституисања. Или, још прецизније, они сматрају да је народ етничка група која се објективно (по себи) историјски обликује на основу заједничке територије, језика, обичаја, традиције, религије, културе, а која се субјективно (за себе) конституише као нација тек кад развије националну свијест. Национална свијест, у том контексту, предуслов је стварања програма националне смаиндипације, чији крајњи акт озбиљења јесте формирање националне државе. Шести, попут Масната, користе појам “националитета”, под којим подразумевају друштвену групу повезану одређеним етнографским карактеристикама (могући народ), која може али не мора да се обликује у нацију (*Albert Masnata: Nationalitet et Federalisme, Luisane 1933, str. 10-12.*). Седми, попут Карла Дојча, на појам народа (*people*) надограђују три нивоа заједништва: националност, нацију и националну државу (Према: *Zvonko Lerotić, Nacija, Zagreb 1977, str. 103-105*).

² Тако Дал нацију дефинише као “територијалну цјелину у којој постоји групација људи једне или више националности, коју обично карактеришу релативно велика димензија и независан статус” (Роберт Дал: *Демократија и њени критичари*, Подгорица 1999, стр. 299).

³ Јанош Киш: *Грађење нације и иза тога*, у: *Може ли се извозити либерални плурализам?*, Београд 2002, стр. 199.

другачије казано: модерна држава је могућа једино тамо гдје се њени субјекти међусобно признају као равноправни чланови политичке заједнице а државу виде као сопствену политичку организацију; само тамо гдје се субјекти државе међусобно признају као равноправни, а државу виде као сопствену политичку организацију, ради се о националној држави; “тамо гдје је држава национална држава, политичка заједница коју она креира представља нацију”.⁴ Саобразно таквом поимању нације, свјетско удружење држава добило је назив Организација уједињених нација, а националност се поистовјеђује са држављанством.

На европском континенту схватања нације и националног знатно су другачија. Европа јесте простор на коме се први пут помиње термин нација у модерном значењу,⁵ али је она и поприште бројних, међусобно често веома супротстављених теоријских расправа о нацији и националном. Међу овим теоријама познатије су: *субјективистичко-психолошка*, коју развијају углавном француски теоретичари (Е. Репап, Р. Жуане, М. , П. Анри), заступници тезе да “сјећање на заједничку прошлост” представља један од најзначајнијих конститутивних елемената нације; *емпиријско-позитивистичка*, коју развијају углавном италијански теоретичари (Р. Манџини, Р. Мамјани, Л. Палма, Р. Фиоре), поборници идеје да нацију треба објашњавати на темељу емпиријских проучавања већ оформљене италијанске нације, а не из угла метафизичко-филозофских концепција о националном духу као јединству крви и земље, судбине и провиђења; *објективно-идеалистичка*, коју развијају углавном њемачки филозофи (Фихте, Хегел), поборници идеје нације као “манифестације народног духа; *аустромарксистичка*, коју развијају углавном аустријски и њемачки теоретичари социјалдемократске оријентације (А. Бауер, К. Ренер, К. Кауцки), који о нацији говоре као о историјској категорији са строго одређеним функцијама, чији се проблем у сложеним заједницама рјешава принципом културне аутономије; *марксистичка*, коју развијају водећи теоретичари ове оријентације (К. Маркс, Ф. Енгелс, В. И. Лењин), привржени идеји нације као битном елементу револуционарног процеса и претпоставци друштвеног прогреса и демократске еманципације. Ма колико велике, ове разлике ипак нијесу битније нарушиле европску континенталну традицију, која националну идеју непосредно доводи у

⁴ Исто, стр. 201.

⁵ Појам нације у савременом значењу први пут је употребљен 1810. године. Термин “нација” ушао је 1893. године у Рјечник Француске академије наука (Види: *Политичка енциклопедија*, Београд 1975, стр. 599).

везу са етничким поријеклом,⁶ заједничком историјском прошлoшћу и културом, те схватањем државе као оквира исказивања и остваривања ових, односно као политичког циља оних конституисаних националних ентитета који је раније нијесу имали. Одлучујућа у том погледу била је чињеница да је конституисање нација на европском тлу, започето током XVII и XVIII вијека, имало карактер процеса у коме су дошли до изражаја управо ти моменти. Тако се потврдило да су етничка сродност, заједничка култура и језик имали веома значајну улогу у конституисању и развоју нација. Етничка припадност била је основа и оквир, а заједница језика је често била “природна граница” националног уједињавања. Ти су фактори задобијали одлучујући значај од тренутка када су социјално-економски моменти и интереси почели тјешње повезивати људе на одређеном простору. Показало се да су и заједнички услови историјског развоја, држава и географски фактор уопште, такође имали значајну улогу у формирању нације. Но, показало се и то да многи моменти и елементи на којима инсистирају поменуте теорије нијесу имали претпостављени значај.⁷

Садржаји и резултати историјског процеса у овој области дали су, дакле, основа да се у европској континенталној традицији, упркос наведеним разликама, нација дефинише као специфична, политички конституисана заједница људи, коју повезују историјски развој, територија, етничко поријекло, култура (укључујући традицију, обичаје, језик, писмо) држава (не обавезно и тежња за заједничком државом), те развијена свијест о националној припадности и еманципацији.⁸

⁶ Инсистирајући на значају тог момента за формирање националних заједница Русо, на примјер, каже: “Људи који су дотле лутали по шумама, нашавши себи чвршћи ослонац, почеше да се прикупљају, здружују у заједницу и да образују у свакој области народ истих обележја и обичаја, уједињен не толико правилима и законима колико истим начином живота, исхране, као и утицајем поднебља” (Жан Жак Русо: *О пореклу и основама неједнакости међу људима*, Београд 1949, стр. 143).

⁷ Примјера ради, утицај религије на формирање нације није свуда био исти и једнако важан, како су то претпостављали теоретичари из тзв. италијанске школе нације. Јер, упркос томе што се значај религијског фактора у неким случајевима (нпр. код формирања балканских нација) не може порећи, има случајева гдје је он посве ирелевантан (национално јединство Енглеза или Њемаца, на примјер, није ни најмање угрожено њиховим различитим религијским одређењима). Код формирање већине европских нација показало се и то да расни и културно-психолошки фактори нијесу битније утицали на тај процес, као што су тврдили присталице расне и психолошке теорије у оквиру тзв. француске психолошке школе и њемачке школе међународног права и антропологије.

⁸ Петар Влаховић нацију с етнолошког становишта одређује као историјски формирану стабилну заједницу, насталу “на основи заједничког језика, територије и економског живота, коју прожима свијест о заједничкој припадности и цјеловитости”

Таква, модерна нација, појавила се у вријеме и непосредно након грађанских револуција у Сјеверној Америци и Европи. То је вријеме духовне климе чији коријени сежу до реформације⁹ и просвјетитељства,¹⁰ али и фактичког развоја нових политичких и економских односа. Тај контекст је омогућио да “стварање нације” (*nation-marking*) током XIX вијека протекне у знаку: с једне стране, верификације “припремних радова историје” на том плану; с друге стране, функционалне “операционализације” нације и националног као важног чиниоца свеколиког друштвеног развоја. Говорећи о првом, тј. о “претходном раду историје”, Најдан Пашић, на примјер, истиче да тренутак када настаје нација није ништа друго до тренутак згушњавања и тјешњег унутрашњег повезивања свих оних елемената заједништва који су већ латентно присутни и створени током историје.¹¹

*

(Петар Влаховић: *Схватање појмова етнос-народ-нација у етнологији*, Београд, “Гледисти”, бр. 1-2/1983, стр. 43-44).

⁹ Ријеч је о таласу вјерских покрета у XVI вијеку, изазваном сукобима између новонастале силе - националне државе, оличене у апсолутној монархији, и феудалних црквених снага. Мада увијена у религијско рухо, реформација је окренута еминентно свјетовним питањима. Такви су јој и резултати: задаје се посљедњи ударац тежњама за стварање универзалне европске заједнице под влашћу римског цара или папе; демократизује се црквена организација (сви вјерници бирају црквене органе и сви могу вршити црквену власт) и укида се њена хијерархија, што доводи не само до наглог опадања утицаја духовних отаца на сјетовни живот, већ и до озбиљног растакања саме црквене идеологије (јавља се *протестантизам*); стварају се националне цркве и уводи народни језик у богослужење и вјерску наставу, што даје снажне импулсе развоју националних култура и других еманципаторских садржаја у многим земљама.

¹⁰ Кант за просвјетитељство каже: “Просвјетитељство је човјеков излаз из непунољетства за које је сам крив... *Sapere aude!* Имај храбрости да се служиш сопственим расуђивањем. То је порука просвјетитељства” (Према: Е. В. Спекторски, *Историја социјалне филозофије*, Београд-Подгорица 1997, стр. 294).

¹¹ “Елементи заједништва из којих се састоји друштвено биће нације састоји се од многих векова историјског развоја и укрштања различитих утицаја. Заједнички језик и мање или више развијена и устаљена економска повезаност, уједињавање и заједнички живот у ужим и ширим политичким (државним) и идејним (религијским и другим) заједницама, заједничка свест која се формира под утицајем заједничке ‘историјске судбине’ и предања о заједничким борбама, страдањима и победама у прошлости, тековине и творевине националне културе, од митова и обичаја, од уметничких и научних остварења, одређене црте колективног карактера и менталитета које се развијају из нагомиланог искуства, устаљених облика понашања и традиција - сва та социјална грађа из које се у датом тренутку формира нација - има своју дугу и сложену генезу и еволуцију” (Најдан Пашић: *Нација и национализам, у: Енциклопедија политичке културе*, Београд 1993, стр. 709).

Глобална друштвена интеграција историјски се одвијала у различитим заједницама и организацијама: крвно-сродничким (породица, братство, племе), функционалним (црква, еснафи), територијално-политичким (партије, покрети). Ниједна од њих, међутим, није имала онај опсег, онај интензитет и карактер унутрашње кохезије, какав има нација. У том смислу, нација се може сматрати новим великим искораком и квалитетом у историјском процесу интеграције друштвеног живота и идентификовања појединаца са друштвеном средином којој припадају.

Појава нација, као новог квалитета и облика повезивања људи и простора на којима живе, има крупне, далекосежне посљедице по укупан друштвени развој. Сви “наслијеђени” облици друштвеног организовања и дјеловања стављени су на пробу и суочени с новим могућностима и неизвјесностима. Ствара се широко национално тржиште, ослобођено феудалних стега и облика контроле. Модерна национална држава заузела је простор расцјепканих феудалних државица, а њихове инертне и “божјом помоћу” штићене институције замијенила политичком и правном структуром створеном по критеријумима друштвене оправданости и сврсисходности. Статичност претходне друштвено-економске формације, која опстоји на идеалу тражења савршенства у датом, уступа мјесто динамизму утемељеном на филозофији сталног трагања за другачијим, бољим. Умјесто присталица реда и сигурности, склоних идеји фаталистичког мирења с датим, на сцену ступају поборници идеје напретка без граница, увјерени да срећа статички не постоји, да је она у напредовању а не у чињеници да је напредак остварен. Активизам “без граница” и конкуренција свих вриједности потискују у други план традиционалне, лично и породично обојене, напола натуралне везе међу људима. Умјесто идиличних представа о могућој хармонији и једнакости свих у добру и злу, намећу се реалније, прагматичније визије свијета и живота. Лагодна академска размишљања о иделаним монархијама и републикама, те принципима природног права и вјечне правде и морала, замјењују се конкретним пројектима и процесима стварања држава које су способне да саме рјешавају своје унутрашње проблеме и одоле евентуалним спољним притисцима. Вертикална, аристократска структура друштва узмиче пред хоризонталном, демократском. Питање суверенитета, осим нових интерних, добија и неке важне екстерне садржаје. Ријечју, стварањем заједнице интереса у оквиру нације, који надилазе разне раније подјеле и антагонизме, отвара се перспектива бржег друштвеног и економског развоја, те напретка у остваривању демократских права човјека и његове културне афирмације.

Наравно, значај појаве нације не схватају сви једнако и на исти начин. Разлике у том погледу нарочито су велике међу теоретичарима који се баве питањем демократског у историјском процесу.

Теоретичари тзв. либерално-демократске оријентације, на примјер, у нацији превасходно виде претпоставку (чак инструмент) ширења простора привредне активности изван контроле државе (слободно тржиште) и уопште административног мијешања у токове проширене репродукције.¹² За њих, дакле, основни смисао и оправдање интеграције која се врши на основу јачања и ширења националне државе јесте у повезивању и интегрисању простора на којима се друштво уједињује у оквиру дјеловања економских законитости. Аналогно томе: има смисла и историјског оправдања само она нација (национална држава) која може да оствари такву функцију, тј. која својим простором и бројем становника омогућује такву интеграцију. Држећи се овог критеријума, неки теоретичари либерално-демократске оријентације питали су се да ли Ирска може бити национална држава, с обзиром на то да има релативно ограничену територију и мали број становника. Теоретичари неких других оријентације, имајући у виду исти критеријум, прогнозирали су да у Европи “има мјеста само за десетак нација”.¹³

Телеолошко-прагматски приступ питању смисла и функције нације имају и теоретичари социјалистичке (комунистичке) оријентације. С тим што они у нацији виде једну од претпоставки, с једне стране, за друштвено ослобођење рада, и, с друге стране, за ослобођење колонијалних народа од ропства. Нација је, дакле, оправдана и прогресивна друштвена појава уколико служи тој основној историјској сврси. То је разлог што Маркс, на примјер, критикује настојања буржоазије да нацију и национално користи за остваривање својих класних циљева¹⁴ и објашњава радницима

¹² Џ. С. Мил, тако, сматра “да је једини циљ ради кога човјечанство, било појединачно или као цјелина, има право да се мијеша у слободно дјеловање било кога свога члана - самоодбрана, те да једина сврха ради које власт може с правом да се користи против воље било кога члана једне цивилизоване заједнице, јесте да спријечи повреде других” (John Stuart Mill: *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London 1975, стр. 15).

¹³ Према: Најдан Пашић, *Нација и национализам, у: Енциклопедија политичке културе*, стр. 713.

¹⁴ Маркс, о томе, каже: “Буржоазија све више и више савлађује распарчаност средстава за производњу, поседа и становништва... Независне, готово само савезом повезане провинције с различитим интересима, законима, владама и царинама, сабијене су у једну нацију, једну владу, један закон, један национални класни интерес, једну царинску границу” (К. Маркс - Ф. Енгелс: *Манифест комунистичке партије*, Београд 1982, стр. 12-13).

да је њихова земља “непосредна арена њихове класне борбе”,¹⁵ а да њихов први задатак мора да буде рјешавање класног проблема у својим нацијама¹⁶ Лењин, пак, о националном и колонијалном питању пише као о једном од најзначајнијих момената и елемената антиимперијалистичке борбе. У том погледу, он инсистира на афирмацији принципа као што су: право народа на самоопредјељење до отцјељења;¹⁷ право народа на политичку, економску и културну равноправност, неокрњени суверенитет и слободан развој;¹⁸ развој међунационалних и међуљудских односа на темељу пуне равноправности, узајамног уважавања и одсуства сваке експлоатације.¹⁹ Савим другачија су националсоцијалистичка (неки кажу фашистичка) схватања нације. Она се углавном темеље на становишту да у фокусирању нације и националног треба напустити хегеловска спекулативна логицирања о народу као оном дијелу државе који “не зна што хоће” и приклонити се “опипљивијим” Розенберговим резонима о томе да су државни облици пролазни, а да је “нација почетак и крај коме све друго треба да се потчини”.²⁰ Смисао тог обрта у оквиру њемачке теоријске мисли о нацији огледа се у потреби да се у феномену нације препозна оно есенцијално од којег зависи судбина човјечанства. Хитлер, тако, критикује схватања нације као политичког продукта и израза демократије и либерализма и инсистира да се умјесто те “лажне конструкције” афирмише њено “расно схватање”. Он, каже: “Мени је као политичару

¹⁵ К. Маркс: *Критика Готског програма*, Маркс-Енгелс-Лењин, *Изабрана дјела*, Загреб 1963, стр. 212.

¹⁶ У *Манифесту комунистичке партије* о томе се каже: “Борба пролетаријата против буржоазије с почетка је национална по форми, иако то није по садржају. Разуме се да пролетаријат сваке земље мора најпре да сврши са својом властитом буржоазијом” (К. Маркс - Ф. Енгелс: *Манифест комунистичке партије*, стр. 20).

¹⁷ Лењин сматра да демократије, слободе и једнакости нема у земљама у којима није загарантовано “право нације на самоопредјељење”. То право подразумијева могућност несметаног политичког одвајања, отцјељења појединих нација и етничких група од државне заједнице у којој живе и формирања нове државе, а користи се “референдумом мањине која се одваја” (В. И. Лењин: *Изабрана дела*, Београд 1960, том 8, стр. 269).

¹⁸ Ова права, тврди Лењин, постоје само тамо гдје постоји могућност “потпуног одстрањења националног угњетавања”. Та могућност ће се “претварити у стварност ‘само’ - ‘само’ - кад демократија буде спроведена у свим областима све до одређивања границе државе према ‘симпатијама’ становништва, све до потпуне слободе одвајања” (*Исто*, том 10, стр. 150).

¹⁹ Лењинов идеал у том погледу јесте да се “старом свету, свету националног угњетавања, националног глужења и националног одвајања”, супротстави свијет “у коме нема места ни за једну привилегију, ни за најмање угњетавање човека од стране човека” (*Исто*, том 8, стр. 193).

²⁰ А. Rosenberg: *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, Munchen 1939, стр. 527.

потребно схватање које омогућује да се униште досадашње историјске основе, да се на њихово место постави и интелектуално фундира потпуно нови антиисторијски поредак... С развијеном расном концепцијом, националсоцијализам може провести светску револуцију и преокренути свет”.²¹

Савремени теоретичари нације и националног у први план истичу општи значај ових категорија за историјски процес еманципације човјека. По њима, формирање модерних нација представља крупан искорак, како у развоју савременог демократског друштва, тако и у читавом процесу социјализације и афирмације човјекове личности. Роберт Дал, на примјер, тврди да је с појавом нације, не само остварен велики продор демократских идеја и процеса, него и “промијењен начин на који је појам демократског процеса био оствариван - или могао бити остварен”.²² Најснажнији, ако не и једини узрок ове промјене, Дал види у преношењу *locus*-а идеје демократије из града-државе у модерну националну државу. Штовише, каже Дал, без тог чина “идеја демократије не би имала реалну будућност”.²³ Он као разлоге за то наводи: прво, да је “релативно хомогена популација грађана уједињених заједничком приврженошћу граду, језику, раси, историји, миту, боговима и вјери, тако особена за визију демократије у древним полисима, данас... практично немогућа”;²⁴ друго, да обим државе веће од полиса, нужно подразумијева трансформацију демократских институција и праксе, како би се створили услови за функционисање представничких влада са свеобухватним бирачким тијелом и широком лепезом личних права и слобода грађана;²⁵ треће, да су савремена друштва плуралистичка, у смислу да у њима постоји знатан број друштвених група и организација које су релативно независне једна од друге, али и од саме владајуће структуре; четврто, да су мале заједнице, упркос другачијим представама о њиховом бићу и битку, биле познатије по репресијама него по слободама.²⁶ Појавом националне државе, дакле,

²¹ Према: G. Lukacs, *Razaranje uma*, Beograd 1966 стр. 573.

²² Роберт Дал: *Демократија и њени критичари*, стр. 300.

²³ Исто.

²⁴ Исто, стр. 304.

²⁵ С тим у вези, Дал каже да у савременом свијету готово да и није замисливо постојање града-државе, те да су данас “једини такви сурвивали Сан Марино и Лихтенштајн, који егзистирају као чудно наслеђе нестале прошлости” (Исто, стр. 300).

²⁶ Дал сматра да су мале античке државе биле нетолерантне посебно према неконформистима, па каже: “Чак ни Атина, на примјер, није била вољна да толерише једног Сократа. Без обзира на изузетност Сократовог убјеђења, он није имао ’уставно право’ да проповиједа своја гледишта” (Исто, стр. 307).

срушен је мит који се одржавао од античке Грчке до XVIII вијека, да је демократија могућа само у малим државама и, дакако, створен нови, реални оквир за “демократију великих размјера”.²⁷ Реално, модерна држава, тј. држава са јединственим правним и политичким системом, са јединственом економском политиком, с развијеним демократским институцијама и односима, могућа је тек ако је достигнут онај степен унутрашње кохезије и повезаности друштвених токова који обезбјеђује развијена национална заједница.

Утицај појаве нације на социјализацију личности био је велики. Посредством националне историје, културе и других релевантних садржаја, ствара се унутаргенерацијска и међугенерацисјска веза, која је у функцији трансфера устаљеног система вриједности и формирања националне свијести. Тако формиран национални идентитет носи у себи, с једне стране, осјећај припадности друштвеној групи као ентитету у коме су садржане све етничке, расне, културне, вјерске, територијалне, привредне, политичке и друге компоненте, и, с друге стране, увјерење да се у том ентитету, или помоћу њега, све поменуте компоненте (и из њих еманирајући животни циљеви и интереси) могу остварити. Као такав, тај идентитет представља моћан инструмент, како националне хомогенизације и мобилизације, тако и одређивања положаја појединаца и група према другим сличним ентитетима унутар националне државе и у међународној заједници. Друштвене везе међу члановима националне заједнице, и њихова лојалност тој заједници, осигуравају се и исказују: системима заједничких вриједности (суверенитет, самосталност и независност); заједничким симболима (национална застава, химна, грб, монета); заједничким традицијама (историјски споменици, обичаји); васпитно-образовним и културним садржајима. Резултат свега јесте осјећај човјека да је свој међу својима и на своме. Човјек прожет таквим осјећајем битно се разликује од човјека који такав осјећај нема: другачије поима не само своја демократска права и слободе него и сопствену моћ да их оствари. То је један од битних разлога што у савременом свијету готово сасвим доминира национални оквир и садржај друштвене свијести. Или, како би Најдан Пашиић рекао, “нација је постала основни оквир идејног живота савременог свијета”.²⁸

*

²⁷ Исто, стр. 309.

²⁸ Најдан Пашиић: *Нација и национализам*, у: *Енциклопедија политичке културе*, стр. 714.

Утицај националног на историјски процес, особито на његову демократску компоненту, није само позитиван. Национални идентитет не исказује се увијек на исти начин, нити увијек има исте импликације - позитивне и негативне. Напротив, у том погледу карактеристична су два антиподна примјера. Први примјер произилази из грађанског модела нације, карактеристичан је за развијене западне земље, а преферира припадност политичкој заједници која је битно одређена територијом, законима и институцијама као “изразом воље грађана”. Други начин исказивања националног идентитета, карактеристичан за источноевропске и друге земље, у први план истиче стварно или фиктивно “заједничко поријекло”. Различитост доминантних вриједности, правила и критеријума на основу којих ова два начина одређују национални идентитет, узрокује различите односе - не само међу члановима националне заједнице него и према другим националним заједницама. Грађански начин одређивања националног идентитета имплицира отвореност и толеранцију према другима и уважавање њихових етничких, расних, вјерских, културних и иних посебности. Етнички начин одређивања националног идентитета нема та својства.

Осим тога, свако проглашавање и прихватање националног интереса као највишег и приоритетног, а националне државе као јединог оквира и облика унутар којег тај интерес може да се оствари, може да има више крупних негативних посљедица.

Прва негативна посљедица такве унификације може да буде, а често и јесте, својеврсна идеологизација интересних конфликта у самој нацији. Кад до тога дође, логички слиједи захтјев да се у име “заштите” неког “општег” националног интереса, “замрзну” сви други интереси, независно од тога који су и чији су интереси у питању. Пошто је нација и национална држава по себи сложена, антиномична друштвена појава, у њој се укрштају многи објективни и субјективни чиниоци различитог садржаја и усмјерења. У тако сложеном друштвеном амбијенту свако инсистирање на једном и јединственом интересу, односно на потискивању у други план свега што би могло да доведе у питање претпостављену “општу” хармонију, води сужавању или чак потпуном суспендовању демократских права и слобода. Крајњи исход таквог дешавања увијек је исти: политичка елита успоставља неконтролисану власт над нацијом; демократска контрола и критичка комуникација уступа мјесто слијепом сљедбеништву харизматских вођа; врши се антидемократска дегенерација политичког система у цјелини. Жртвовање аутономног друштвеног субјективитета појединца ради остваривања “највиших националних интереса” поништава готово све

позитивне учинке појаве нације као такве. Јер, нација се претвара у “глобалну заједницу тоталитарног типа која претендује да у себе апсорбује укупност људске личности, чиме се простор реалне демократске слободе појединаца и друштвених група и аутономије цивилног друштва у цјелини драстично редуцира”.²⁹

Затим, ниједно глорификовање националног интереса, односно позивање на националну хомогенизацију, не може се објаснити само из себе, тј. без неких “унутрашњих” или “спољних” разлога за то. Уколико су разлози само “унутрашњи”, обично је у питању сукоб различитих друштвених група (етничких, политичких, социјалних), чије се рјешење не тражи у компромису него у апсолутизацији права и интереса једне групе или само неких од њих. Превага једне стране у име “заједничког” или “општег” добра за другу страну најчешће не значи само неостваривање конкретних циљева и интереса за које се залагала, него и озбиљно смањење изгледа да их демократским путем уопште оствари. Уколико се као “аргументација” за потребу националне хомогенизације користе неки екстерни разлози, у смислу да је она нужна ради одбране од завјере, протекционизма, блокада и сличних манифестација “непријатељског расположења” у окружењу, посљедице могу бити још теже. Тада, по правилу, долази: прво, до унутрашњих престојавања за суочавање са “новом ситуацијом”, која се увијек врше на штету демократије и демократског; друго, до скретања пажње са унутрашњих (економских, социјалних, културних, политичких и других) проблема на “горућа” спољна питања; треће, до заштравања односа са сусједним народима и државама, односно међународном заједницом, као и до сопствене изолације од њих. Ко год се, у нацији или изван ње, супротстави оваквој логици “одбране” и “заштите” националног интереса, наилази на жесток отпор “избавитеља” и бива оптужен као непријатељ и издајник.

Најзад, позиви на националну хомогенизацију, готово редовно су, осим домицилним етницима, упућени и етницима у егзилу, односно у дијаспори. У случајевима када је простор дијаспоре географски близу, евентуално економски слаб и политички нестабилан, и када се у њему налази већи број етника “на које се рачуна”, обраћање њима може да поприми карактер фактичког мијешања у унутрашње ствари других, истицања права на дио њихове територије, или неког другог облика експанзионизма и хегемонизма. За “оправдање” овог потоњег, кад до њега дође, обично се користи неколико стереотипова. Њемачки

²⁹ Исто, стр. 723-724.

експанзионизам двадестог вијека, на примјер, “образлаган” је слједећим: прво, да нација има дугу и богату културну и ину традицију, која јој намеће обавезу да се према сваком за њу релевантном питању односи крајње озбиљно и одговорно;³⁰ друго, да су историјски домети и учинци те нације толики, а квалитети њених припадника такви да они имају предност над другима, и да је и другима у интересу да буде тако;³¹ треће, да су у конкретном случају, због којег је нација принуђена да предузме “одговарајуће мјере”, угрожени не само елементарни интереси њених припадника него и основни принципи на којима се изграђују односи међу народима и државама;³² четврто, да нација заправо чини само оно што јој налажу императиви времена и њима наметнуте обавезе да се стари проблеми рјешавају на нови начин;³³ пето, да нација таквим својим поступком не наноси штету никоме, већ доприноси општем добру и напретку.³⁴ У принципу, није другачије ни код других који крену тим путем. То, сасвим упечатљиво, показује примјер руског вјеровања у

³⁰ Нацистички идеолози, тако, кажу да се циљ њиховог настојања да својом државом обухвате све Њемце огледа у томе “да највредније исконске елементе који постоје у том народу не само скупе и очувају, већ и да их лагано и сигурно издигну на владајући положај” (А. Hitler: *Mein Kampf*, стр. 439)

³¹ Упоришта за ово право предњачења траже се у предањима, митовима или исказима попут Дарвиновог, “да онај народ код кога се дуго времена рађа највећи број људи високоинтелигентних, енергичних, храбрих, оданих земљи и благонаклоних... мора однети победу над народима у којих тога мање има” (Чарлс Дарвин: *Човјеково поријекло и сполно одабирање*, Нови Сад 1977, стр. 136). Покушавајући да по том основу објасни право Њемаца на свјетско господство, Волтман у својој *Политичкој антропологији* тврди да су Данте и Рафаел, и уопште сви генији којима се диче романски и словенски народи, германског рода (Види: Е. В. Спекторски, *Историја социјалне филозофије*, стр. 478).

³² Класично “образложење” права на такав поступак нуди Хитлер, кад каже: “Никад не треба заборавити да највишу сврху егзистенције људи не представља одржање државе или можда неке владе већ очување њихове врсте. Али, ако је сама та врста у опасности да буде тлачена или чак елиминисана, онда питање легалности игра само подређену улогу... Људско право ломи државно право” (А. Hitler: *Mein Kampf*, стр. 104).

³³ У том смислу Розенберг у својој књизи *Мит двадесетог стољећа*, каже: “Историја и задатак будућности не значе више борбу класе против класе или борбу црквених догми против црквених догми, него борбу између крви и крви, расе и расе, народа и народа” (А. Rosenberg: *Mythus des 20. Jahrhundertst*, Muchen 1942, стр. 1-2). Ако је тако, наставља Розенберг, онда ту нову вриједност треба створити. Отуда, “задатак нашег стољећа јесте створити из новог мита живота нови тип човјека” (*Исто*, стр. 2), што ће се постићи онда када се “поново успостави чистоћа здраве крви” (*Исто*, стр. 17).

³⁴ Један од сманата тог напретка, по Хитлеру, јесте свјетски мир, “али не мир окићен палмовом гранчицом уплаканих пацифистичких нарикача, већ мир освојен побједничким мачем једног народа господара, који осваја свијет у служби једне више културе” (А. Hitler: *Mein Kampf*, стр. 437).

сопствену “велику мисију”, које се креће од идеје о претварању Москве у “Трећи Рим”,³⁵ преко схватања Ф. М. Достојевског да руској нацији природно припада водећа улога,³⁶ до увјерења Стаљинових идеолога да само они могу понудити свијету посљедње истине.³⁷

*

Осим изложених момената, које законито имплицира готово свако апсолутизовање националног јединства и интереса, постоје и разне злоупотребе нације и националног. Најпознатије међу тим злоупотребима, и по својим посљедицама свакако најтеже, јесу *пандемизам* и *национализам*.

Пандемизам, формално, припада идејама и концепцијама чији коријени сежу до великих буђења народа и држава у XVI и XVII вијеку. Фактички, пандемизам настаје из идејних и политичких струјања XIX вијека, које развијају и усмјеравају разни тзв. пан-покрети.

На нивоу декларисаног, пандемизам углавном подразумева повезивање појединих народа из више земаља, или чак континената, ради лакшег и бржег отклањања неких проблема у њиховом историјском развоју или рјешавању важних заједничких задатака. Отуда су готово све платформе на којима настају пан-покрети наглашено прожете

³⁵ Идеја о Москви као трећем Риму настала је након пада Константинопоља под турску власт (1453), а носи у себи поруку о сељењу центра свјетске моћи у Русију. Филофеј, монах псковски, један од твораца те теорије, каже: “Два Рима падоше, трећи се створио, четвртог неће бити”. Саобразно томе, он руском цару поручује: “Сва царства хришћанске православне вјере слила су се у твоје једино царство и ти си једини хришћански цар под сводом небеским” (В. С. Нерсесјанц, ур.: *История политических и правовых учений*, Москва 1988, стр. 157).

³⁶ Достојевски, у својим *Политичким списима*, каже: “Сваки велики народ верује и мора веровати ако хоће да дуго буде жив, да у њему, баш у њему, лежи спас света, да он живи за то да би стао на чело свих народа, све их присјединио и повео их сложном крајњем циљу који им је свима одређен” (Ф. М. Достојевски: *Политички списи*, Београд 1934, књ. I, стр. 243). Таква мисија, увјерен је Достојевски, легитимно припада руском народу, већ и због тога што он има специфично унутрашње јединство, испољено у његовој збијености око цара (“бађушке”), што “руску грађанску слободу” чини већом и потпунијом него “игдије у свијету” (Види: *Исто*, стр. 249).

³⁷ Један од тих идеолога, обраћајући се “свјетском пролетаријату” и борцима за ново друштво уопште, пише: “Ко ће, ако не ми, земља побједоносног социјализма и њени филозофи - помоћи нашим друговима и браћи да освијетле своју борбу за ново друштво свјетлом научно-социјалистичког сазнања, ко ће их ако не ми просвјетити и наоружати идејним оружјем марксизма” (“*Вопроси Философии*”, Москва, бр. 1/1947, стр. 271-272). Други, пак, такође с позиције једино компетентног, саопштава: “Опште законитости прелаза из капитализма ка социјализму... конкретизоване и развијене од стране Лењина и Стаљина на основу искуства Бољшевичке партије и Совјетске државе, обавезне су за све земље” (“*Бољшевик*”, Москва, бр. 17/1948, стр. 51).

елементима и садржајима демократске и хуманистичке оријентације, односно захтјевима за економском, политичком и културном еманципацијом и пуном равноправношћу и самосталношћу појединих народа, држава или региона. Посматран из тог угла, пандемизам се доима као својеврсна превратничка и бунтовничка оријентација, привлачна како за све народе који чезну за слободом и самосталним развојем, тако и за друштва и државе унутар којих опстојава свијест о сопственој предводничкој и општееманципаторској мисији. То је разлог што се панпокрети готово једновремено јављају у свим тзв. великим народима и на свим континентима, и што су макар у почетку, свуда прихваћени с много ентузијазма и наде.

У стварности, међутим, пандемизам се неријетко показује као оријентација чији су циљеви и домети далеко од сваке националне слободе и еманципације. Разлог треба тражити у томе што пандемизам и настаје и опстојава на претпоставци да су заједничко етничко поријекло, исти језички коријени и блискост култура и обичаја, довољна гаранција за добре односе између појединих народа и ваљан разлог за њихово уједињење ради одбране од било којих и било чијих угрожавајућих спољних утицаја. Усљед тога, идеолози пандемизма: (1) не уважавају (уколико уопште уочавају) чињеницу да и између појединих народа истог етничког поријекла постоје разлике у нивоу и карактеру њихове укупне развијености, па отуда, неизбјежно, и у њиховом поимању и могућем прихватању одређених облика заједништва; (2) не одређују ниво до којег пројектовано заједништво може бити прогресивно, у смислу да се може остваривати без гушења националних, регионалних и других особености и динамизама; (3) не праве биланс сличности и разлика ентитета које би требало окупити и ујединити, који би реално одразио све што те ентитете зближава и упућује једне на друге, али и маркирао њихове разлике и посебности које се не могу супституисати ниједним распоредом етничких појасева и никаквим вишком емоција; (4) не врше никакво пондерисање заједничких интереса, па тиме ни квантитативно утврђивање појединачних права и дужности; (5) не респектују чињеницу да су заједништва ентитета са дугом државотворном, националном и културном традицијом веома осјетљива на сваку мајоризацију и, више или мање, резистентна према филозофији “виших циљева”; (6) не уважавају аксиом да су прагматични интереси, а не романтизми, или сила и принуда, оно што ствара и одржава заједништва. Одсуство ових премиса чини да пандемизам не нуди националну слободу и еманципацију, већ формалну легитимацију с којом, и у име које, једни,

по закону јачега, легално остварују интересе на рачун других. Такву његову природу сасвим потврђују дјejства и дoмети свих важнијих пан-покрета.

Панамериканизам је, на примјер, најављен као покрет за политичко, економско и културно уједињење земаља Сјеверне, Средње и Јужне Америке. Утемељен је на тзв. *Монроовој доктрини*, према којој се у односе између САД и земаља Јужне Америке, као и уопште у питања која се овог географског простора тичу, не смију мијешати државе са других континената.³⁸ Одбацујући право страног мијешања у послове држава западне хемисфере, ова доктрина истовремено прокламује и одустајање САД од сваког мијешања у европске послове, односно унутрашње ствари европских држава.

Демократски и националноослободилачки принципи *Монроове доктрине*, у којима су садржана и нека савремена начела неинтервенције и права народа на самоопредјeљење, нијесу издржали пробу времена. Чувено гесло те доктрине, *Америка Американцима*, убрзо је трансформисано у акциони програм сјеверноамеричке индустријске буржоазије, заинтересоване да од европских сила преузме контролу над тржиштима и сировинским базама на оба америчка континента. САД су послије Другог свјетског рата напустиле ову доктрину у дијелу који се тиче њиховог однос према другима. Што се тиче односа других према њима, и даље је поштују, због чега се самостално, или у оквиру Организације америчких држава, оштро супротстављају сваком страном мијешању у “америчке послове”. На тој основи, САД ће временом израсти не само у водећу западну економску и политичку силу, већ и у једину глобалну суперсилу у савременом свијету.

Пангерманизам је израстао на идеји да се германски народи, који говоре њемачким језиком а подијељени су границама више краљевина и кнежевина, уједине у “Велику Њемачку” и тако стекну услове да прошире свој културни, политички и други утицај и изван граница своје земље. Међутим, та национална идеја убрзо је “попримила карактер

³⁸ Ријеч је о пројекту предсједника САД Џејмса Монроа, изложеном у његовој посланици Конгресу Сједињених Америчких држава од 2. фебруара 1823. године. Повод за утврђивање таквог начела у спољној политици САД били су покушаји Русије и Велике Британије, послије Бечког конгреса 1915, да се на рачун САД договоре о даљој колонизацији области уз сјеверозападну обалу Сјеверне Америке, те покушаји Шпаније и Португала да, уз помоћ *Свете алијансе* (Савеза Аустрије, Пруске и Русије, склопљеног у Паризу, 26. IX 1815), поново успоставе контролу у својим ранијим колонијама у Средњој и Јужној Америци, које су у вријеме Наполеонових ратова стекле независност (Види: *Политичка енциклопедија*, Београд 1975, стр. 592).

борбеног пангерманизма, упереног против Француза и Словена”.³⁹ Циљ на тој стратегији утемељеног експанзионистичког програма, названог *Drangnach Osten* (“Надирање на Исток”), јесте учвршћивање њемачких позиција у земљама Блиског истока и комадање и анексија балтичких земаља, Пољске и Русије. Хитлерова интерпретација идеје пангерманизма, комбинована са теоријом животног простора (*Lebensraum*) и визијом Њемачке као земље изабране да господари свијетом, подразумијевала је окупацију Аустрије, Чехословачке, Југославије, Пољске и Украјине.⁴⁰ На платформи пангерманизма формиране су многе расистички обојене и шовинистички настројене организације, чији су чланови имали водећу улогу у припремању оба свјетска рата.

Слична је и платформа на којој се јавила идеја *паневропизма*. Ту идеју подржава друштво “Паневропа”, које је формирано у Бечу, 1923. године. По замислима поборника ове идеје, Паневропи не би припадале Енглеска и Русија. Енглеска - због тога што, како Шпенглер каже, она уопште није држава, него острво. На том острву живе индивидуе и групе које не спаја ништа друго до борба за егзистенцију и власт. Отуда њихов либерализам.⁴¹ Шпенглер Русе етнички одређује као жуту расу, а у етичком смислу их види као склоне “блату, музици, вотки, кроткости и меланхолији”.⁴²

Панславизам, и као политичка доктрина и као покрет за сарадњу и уједињење свих словенских народа, сазријева и дуже и теже од осталих сличних оријентација. Ово, како због несагласности око тога под чијим конкретним вођством треба извршити то уједињење, тако и због узајамних анимозитета, па и непријатељстава појединих словенских нација и земаља. Традиционално ривалство Руса и Пољака, које је Крамарж покушао да помири на платформи тзв. *неославизма*, није било једини проблем те врсте. Код Чеха је, како каже Боровски, владала крилатица *Прво Чех, а потом Словен*. Није било сагласности ни око тога да ли словенски савез треба да буде формиран ради одбране од Аустрије и Турске, или да би се хришћански народи заштитили од *панмонголизма*, како је то сугерисао Соловјев. Различито се гледало и

³⁹ Е. В. Спекторски: *Историја сцијалне филозофије*, стр. 478.

⁴⁰ Отмар Шпан оправдање за то налази у склоности ових земаља идеологијама и политичким оријентацијама које одуарају од правовјерних њемачких. С тим у вези, он у својој књизи *Истинска држава* каже: “Сада јасно схватамо зашто су некад Пољска, Чешка, Угарска, Југославија, па чак и Грчка, биле њемачки феуди. То морамо да обновимо” (Према: *Исто*, стр. 490).

⁴¹ Према: *Исто*, стр. 493.

⁴² Према: *Исто*, стр. 494.

на карактер свесловенског савеза. Једни су (Аксков, Кријејвски, Хомјаков) били за формулу: католичком *јединству без слободе* и протестантској *слободи без јединства* супротставити православну *саборност*.⁴³ Други, пак, размишљају о удруживању руског политичког империјализма са универсализмом римске цркве. У једном тренутку те разлике достижу ниво потпуног разлаза (руска царска власт, на примјер, дуго не прихвата идеју свесловенског јединства, сумњајући да се ту ради о некој стратешкој замисли руских револуционара). Када је панславизам, најзад, шире прихваћен, постао је платформа руске великосилске политике, под чијим се окриљем нашао. Исход свега била је дезорјентисаност словенских народа и по питању међусобних односа и по питању односа према другима.⁴⁴

Сличну судбину имају и *панисламизам* (покрет настао у Турској, на бази подршке и покорности свих муслимана њиховом вјерском поглавару - калифу, а с циљем да се сви муслимански народи, племена и државе нађу у окриљу и под контролом турске феудалне империје), *паниберизам* (покрет за уједињење земаља Пиринејског полуострва ради супротстављања панамериканизму), *паниранизам* (покрет за стварање "Великог Ирана", којег би, осим матичне државе, чинили још и Ирак, Сирија, Арабија, Либан, Египат, Азербејџан и Узбекистан) и други. Донекле другачији, и прогресивнији, били су само пан-покрети на арапском и афричком простору, попут *панарабизма* и *панафриканизма*. То се нарочито односи на период када се у првом плану тих покрета налазило питање ослобођења од колонијалног ропства. Позитивне пулсације у овим

⁴³ Види: *Исто*, стр. 424-426.

⁴⁴ По завршетку Првог свјетског рата, каже Спекторски, збрка код Словена била је потпуна. Њихов национални проблем свео се на питање "да ли је јединствено словенство чињеница, задатак, или мит, и како Словени треба да граде своју културу: да ли по сопственим начелима или туђим, на примјер француским или међународним, као што је хуманизам, или пак на зеленој или црвеној интернационали" (*Исто*, стр. 485). Узроке таквог исхода Лоски види у следећем: "Словенофили нијесу имали идеале будућности, јер су они идеализовали само прошлост, и то управо стару Русију и Московску државу. Соловјев је овај недостатак оцјенио као 'одушевљење татарско-византиском суштином'. Ова грешка је била узрок дегенерације словенофилства у каснијем периоду његовог развоја. Соловјев је сматрао да је оно прошло три 'постепене' фазе у свом развоју: 'Одушевљавање својим народом као главним носиоцем васељенске истине' (словенофили старијег покољења); 'затим одушевљавање њиме као стихијском силом, независно од васељенске истине'; на крају, 'одушевљавање оним националним једностраностима и историјским аномалијама које одвајају народ од образованог дијела човјечанства, тј. одушевљавање својим народом, уз отворено одрицање саме идеје васељенске истине'" (Н. О. Лоски: *Историја руске филозофије*, Подгорица-Цетиње 1995, стр. 166).

покретима, међутим, не доводе у питање крајње реакционарну природу и функцију пандемизма. Тим мање што су и ови покрети, с престанком њихове одбрамбене функције, еволуирали у смјеру свих осталих.

Анализирајући улогу пангерманизма и панславизма, као “анексистиичких покрета чији ‘континентални империјализам’ представља пандан колонијалном империјализму поморских сила”, Ана Харент каже да су они, лишени економске основе, почивали првенствено на једном первертираном национализму који се хранио “проширеном племенском свијешћу” и подржавао мистику националне душе која је имала да обједини расуто становништво без икакве заједничке историје.⁴⁵ Тај “трибализам”, наставља Арент, помео је пред собом идеју јединственог људског рода чији су чланови једнаки у правима, створио климу ирационализма и фатализма и произвео идеологију у чијој се основи налази закон јачег.⁴⁶

Експанзивистичка и хегемонистичка логика уткана је и у идеју *социјалистичке нације*. Крајем двадесетих година XX вијека, под утицајем Стаљинових текстова о националном питању у социјализму,⁴⁷ из те идеје се развија истоимена теорија. Смисао настанка ове теорије првенствено се огледа у потреби “руководећег центра” комунистичког покрета да “научно покрије”, тј. “објасни” као друштвено валидну и легитиму ону политичку праксу која оправдава примјену сваког насиља ради остваривања “виших циљева социјализма”. У конкретном случају, то је значило легализацију примјене средстава бирократске репресије према свему што је у рјешавању националног питања излазило из оквира “провјереног искуства”, у које се убрајало и успостављање “историјски прогресивне” хегемоније једних народа и држава над другима. “Национална компонента” је у том контексту требало да буде само “доказ више” да економска и политичка организација “водеће земље”, и њој иманентни друштвени односи, представљају парадигму за све што носи атрибут социјализма.

Теорија социјалистичке нације развија се на сљедећим премисама: (1) нација је буржоаска творевина, а не продукт друштвено-економских односа епохе капитализма, тј. развитка производних снага и достигнутог степена друштвене подјеле рада; (2) промјене у карактеру власти и својине,

⁴⁵ Према: *Енциклопедијски рјечник политичке филозофије*, Нови Сад - Цетиње 1993, стр. 22-23.

⁴⁶ Према: *Исто*, стр. 23.

⁴⁷ Настанку основних компоненти ове теорије неоспорно је највише допринијела Стаљинова студија *Национално питање и лењинизам* (Види: Ј. В. Стаљин, *Сочинения*, Москва 1949, том XI).

које остварује социјалистичка револуција, аутоматски доводе до преображаја "буржоарских" нација у "социјалистичке", јер та два типа нације одговарају разликама које постоје унутар двају историјски одређених, антагонистичких типова својине - приватне и друштвене, социјалистичке; (3) "социјалистичка" нација се разликује од "буржоарске" по својим економским основама, социјално-политичком и духовном облику (ослобођена је елемената класног антагонизма) и погледу на свијет, тако да од самог свога настанка "стреми не удаљавању једне од других, него зближавању",⁴⁸ које неизбјежно води квалитативно новом историјском јединству људи; (4) укидањем експлоатације, и уопште класних антагонизама, мијења се и сама природа нације, тј. нација постаје ентитет независан од класне борбе, лишен унутрашњих противурјечности, непријатељстава и разлика у интересима (чиме национално питање бива дефинитивно ријешено),⁴⁹ а класно се одваја од националног и добија апсолутни приоритет; (5) не постоји никаква суштинска разлика између посебних, националних интереса и општих интереса и циљева свјетског социјализма, а уколико се о посебним националним интересима евентуално и може говорити, у питању су само специфичне манифестације у основи јединствених интереса. Јер, правилно схваћени национални интереси не само што нијесу у супротности са општим интересима и циљевима социјалистичког система, већ се утолико потпуније реализују уколико су тјешње повезани с општим циљевима и задацима социјалистичких држава. "Социјалистичка" нација је, према томе, квалитативно нова заједница људи, настала на темељу ликвидације експлоататорских класа, у којој је, и поред задржавања елемената етничких особености ранијих националних заједница којима су припадали, дошло до радикалног мијењања цјелокупног њиховог материјалног и духовног живота у складу са социјалистичким интернационалним принципима.

Насупрот "традиционалној", анахроној нацији, разједаној унутрашњим противурјечностима и трвењима, ову "социјално хомогену" заједницу људи "новог и вишег типа" карактеришу три "веома битне" ствари. То су: а) јединство свих пријатељских класа и друштвених група, што је посљедица превладаности антагонистичких супротности међу

⁴⁸ М. Комаров: *Нација*, у: *Философска енциклопедија*, Москва 1976, стр. 12.

⁴⁹ Стаљин каже да је "уништење националног угњетавања довело до препорода раније угњетаваних нација" и да "препорођене нације нијесу старе буржоаске нације, којима руководи буржоазија, него нове, социјалистичке нације, које су израсле на развалинама старих нација и којима руководи интернационалистичка партија радних маса" (Ј. В. Стаљин: *Национално питање и лењинизам*, стр. 353).

њима, те остварености њихове потпуне економске, социјалне, политичке, културне и сваке друге равноправности; б) заједничка идеологија; ц) готово идиличан спој социјалистичког родољубља и осјећања припадности "социјалистичкој заједници". У овој "историјски новој" заједници интереса, јединственог културног живота и "духовног лика" људи, влада потпуна хармонија. Ишчезавање националних особености и интереса у њој толико је одмакло да се о њима може говорити као о ружним остацима прошлости, са крајње ограниченим рефлексјама у свијести људи. У том контексту, беспредметно је свако истицање неког посебног националног интереса или евентуално апострофирање чињенице да, поред материјалног интереса везаног за јединство привредног подручја и присвајање вишка друштвеног рада, постоје и други конститутивни елементи нације (државна традиција, језик, осјећање припадности одређеној заједници и идентификовање са њеном историјском судбином, разне манифестације идејног живота, политичког организовања, културног стваралаштва и слично), које се не могу занемаривати код одређивања карактера и живота људи у вишенационалним заједницама. Дође ли, ипак, до постављања ових питања, то не може да буде ништа друго до акт недобронамјерног инсистирања на "небитном", или чак свјесног националистичког застрањивања.

Национализам је најчешћи и најраспрострањенији облик злоупотребе идеје нације и националног. Око појмовног и вредносног одређења национализма не постоји сагласност.

Једни под национализмом подразумевају наглашено национално осјећање, односно развијену свијест о националном идентитету. Алберт Ајнштајн, на примјер, пише: "Свака тежња једне заједнице - а без заједнице у овом непријатељском свету ми не можемо ни живети ни умрети - увек се може назвати тим ружним именом. У сваком случају: то јесте национализам; али национализам који не тежи моћи, него достојанству и оздрављењу. Кад не бисмо морали да живимо међу нетолерантним, ускогрудим и насиљу склоним људима, ја бих био први који би одбацио сваки национализам у корист универзалног човечанства".⁵⁰ Таква позитивна одређења појма национализма срећу се већ средином XIX

⁵⁰ Albert Einstein: *Mein Weltbild, Zweot Auflage*, Amsterdam, 1934, у: Душан Јањић, *Речник националисте*, Београд 1988, стр. 87.

вијека,⁵¹ а доминирају и код многих каснијих западних теоретичара (Парсонса,⁵² Селинцера,⁵³ Смита⁵⁴ и других).

Други разликују више врста национализама. Кон, на примјер, говори о демократском национализму, који се зачиње у националним идеологијама XVIII вијека, и тоталитарном национализму, или фашизму.⁵⁵ Анри де Ман, разликује “слободарски” национализам и “ауторитарни” национализам.⁵⁶ По Могију, постоје “доминирајући” национализам и “либертетски” национализам. Први изражава вољу нације да се афирмише подјармљујући друге нације. У основи другог, налази се истицање права своје нације на постојање, односно воље за независношћу и самосталношћу.⁵⁷

Трећи под национализмом подразумевају став, увјерење, идеологију, политички и културни покрет, који може бити *либералан* и *конзервативан*. Либерални национализам има еманципаторски карактер, особито кад је у функцији рушења наднационалних идеологија колонијализма и комунизма. Конзервативни национализам идеализује колективистички дух изградње нације и националне државе, њезине вриједности и институције, с тенденцијом да их претпостави другим, индивидуалистичким и универзалистичким идејама и вриједностима. Кад се национализам претвори у средство апсолутизације вриједности и интереса властите нације, које се покушавају остварити на рачун интереса других нација, он поприма карактеристике *импрејјализма*. Када се задоји мржњом према другим народима, прелази у *шовинизам*.⁵⁸

⁵¹ Смит, тако, пише да национализам 1844. означава национални жар, ревност и националну индивидуалност (Види: Antony D. Smith, *Theories of Nationalism*, New York 1972, стр. 167).

⁵² Парсонс национализам дефинише као “израз националног идентитета”, родољубља, нечега што се сматра својим друштвеним наслеђем и присутно је кад се људи боре за демократски просперитет своје нације (Види: Hovard L. Parsons, *Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom i univerzalnom*, Zagreb, “Praxis”, br. 4/1968, стр. 313-314).

⁵³ Селинцер нацију одређује као културну заједницу, а национализам као припадање одређеној етничкој заједници у оквиру неке нације. (Види: Душан Јањић, *Речник националисте*, стр. 88).

⁵⁴ Смит под национализмом подразумева националну независност у функцији унутрашњег демократског развоја нације (што укључује пуну интеграцију њених чланова у јединствену заједницу, изградњу и развој националне државе, очување културног идентитета и друго) и њене међународне афирмације (Види: Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, стр. 171).

⁵⁵ Према: Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, Zagreb 1982, стр. 301.

⁵⁶ Henri de Man: *Nationalisme et Socialisme*, Paris-Bruxelles 1932, стр. 11.

⁵⁷ Према: Душан Јањић, *Речник националисте*, стр. 99.

⁵⁸ Vedrana Spajić-Vrkaš, Milisav Kukoč, Slavica Bašić (прип.): *Образовање за људска права и демократију, Internacionalni rječnik*, Zagreb 2001 str. 339-340.

Имајући све то у виду, најприкладнијим се чини одређење национализма као спрегу идејних концепција и праксе које човјеково осјећање припадности своме народу, и љубав према њему, трансформишу у средство борбе за остваривање одређених егоистичких, ускогрупних интереса, на темељу одржавања односа неједнакости унутар нација и између њих.

Тако схваћен национализам може се препознати у многим областима друштвеног живота (у политици, култури, науци, умјетности, спорту, привреди) и по правилу је офанзиван и врло агресиван. Њега не рађа, сама по себи, национална хетерогеност и заједништво разних народа у једној земљи, већ начин на који се покушавају уредити круцијална питања њихових међусобних односа. Суштина национализма очитује се у тенденцији да се интереси једне нације (тачније: групе која наступа у њено име) остваре на рачун интереса друге нације. Он се најчешће испољава кроз два облика: *унитаризам* и *сепаратизам*. Који ће од ова два облика бити коришћен у неком конкретном случају зависи од више фактора, који у разним срединама могу бити веома различити. При томе, постоји само једно правило: сепаратизам (одвајање једне нације од других и њено затварање у себе) се углавном јавља тамо гдје се национализам не може исказати као унитаризам (успостављање хегемоније једне нације над осталима). У оба случаја, национализам значи супротстављање једне нације другој, стварање националне нетрпељивости и мржње, величање свог и потцењивање другог народа, привилеговање својих на рачун интереса других народа.

Национализам нарочито долази до изражаја у периодима дезинтеграција појединих (политичких, економских, социјалних, идеолошких, религијских, вредносних) система, када се код њихових субјеката нагло јавља потреба за новим идентитетом. У теоријском смислу, он готово увијек опстојава на тези да само нација има сва она својства и квалитете унутар којих, и помоћу којих, човјек може да оствари своје животне циљеве и интересе. Исказан на дјелу, национализам увијек и свуда значи ерозију свега хуманог, демократског и прогресивног у друштвеној акцији и организацији. Отуда, осим митова о посебним својствима нације чије тобожње интересе изражава, он најчешће носи у себи и такве филозофско-етичке и социјално-политичке садржаје, као што су: *етноцентризам* - свеобухватна, најчешће груба дистинкција "своје", у сваком погледу позитивне и прогресивне нације, од других нација, чија су својства обавезно антиподна; *анахронизам* - некритичко окретање сопственој (најчешће "херојској") националној и државној прошлости и настојање

да се искључиво из њеног угла "освијетле" и "рационално објасне" све актуелне друштвене појаве и проблеми; *алијенабилност* - метафизичко свођење човјека на један од атрибута и облика егзистенције нације, односно његово претварање у "лојалног етника", спремног да све своје циљеве и интересе подреди "великој ствари" опстанка и просперитета свог национа; *монолитизам* - настојање да се нација искаже као апсолутно хомогена, унутар себе непротивурјечна цјелина, у којој нема мјеста за било који економски, социјални, политички, културни или други отклон од њеног хипостазираног "вишег" циља; *монизам* - схватање да стварање и очување јединственог духовног (посебно религијског) бића нације чини основну претпоставку и крајњи смисао бивствовања њених припадника; *ауторитаризам* - лишавање човјека његових демократских права и слобода и његово потчињавање диктату хијарархијског система "националне власти", са харизматским вођом на челу; *централизам* - тежња за концентрацијом власти у једном центру и стварањем таквих облика друштвеног и државног уређења у којима ће та власт моћи несметано да функционише; *хегемонизам* - практиковање остваривања "јединственог националног интереса", било посредством наметања интереса једних друштвених група другима унутар исте нације, било посредством наметања интереса једне нације другим нацијама; *антагонизам* - посљедица покушаја остваривања својих "националних" интереса на рачун интереса других нација, што увијек води неспоразумима, подозрењима, разним непријатељствима или чак оружаним сукобима народа; *експанзионизам* - тежња за територијалним ширењем националне државе, како би била довољно пространа да може да обухвати све етнике, и толико моћна да ове може заштитити од сваког спољног непријатеља.⁵⁹

Национализам далеко излази изван граница онога што се сматра нормалном и дозвољеном амбицијом сваке нације⁶⁰ и представља једну од вјероватно најмоћнијих политичких сила савременог свијета.⁶¹ Он нема разумијевања за филозофему да су појединац, групе, друштво, човјечанство "међусобно једнаке вриједности у том смислу што се вриједност једнога

⁵⁹ Више о својствима национализма, код: Душан Ичевић, *Куда иде нација*, Титоград 1986, стр. 62-80.

⁶⁰ Настојање нације да буде самостална и суверена "у ексклузивној домовини са јасним и непроменљивим границама", нормално је и дозвољиво. Све изнад тога угрожавање је интереса других (Јанош Киш: *Грађење нације и иза тога, у: Може ли се извозити либерални плурализам?*, Београд, 2002, стр. 201).

⁶¹ Карл Фридрих проблем национализма опрезније опсервира: "Опште је познато да је национализам вјероватно најмоћнија политичка сила савременог свијета" (Carl Friedrich: *Trends of Federalism in Theory and Practice*, New York 1968, стр. 30).

не може потврдити подређивањем и уништавањем другог”.⁶² Он не дијели Штирнерово увјерење да све што је најсавршеније у људској врсти није постигао ни етник ни вјерник, него човјек.⁶³ Он је, напосто, како би Фром рекао, облик лудила. “Баш као што љубав према једној личности, која искључује љубав према другима, није љубав, тако и љубав према сопственој земљи, која није део љубави према човечанству, није љубав, већ идолопоклоничко обожавање”.⁶⁴ Дакако, једнако на сопствену штету, као и на штету других. Јер, цјелокупно историјско искуство с национализмом потврђује да је Маркс био у праву када је рекао да “народ који подјармљује други народ кује своје властите окове”,⁶⁵ будући да се “сила која му је потребна за угњетавање других окреће, на крају крајева, увијек против њега самога”.⁶⁶

⁶² Edgar Morin: *Како изаћи из XX stoljeća*, Zagreb 1983, str. 244.

⁶³ Види: *Држава и политика*, Београд 1968, књ. II, стр. 64.

⁶⁴ Ерих Фром: *Здраво друштво*, Београд 1980, стр. 78.

⁶⁵ К. Маркс: *Писма Кугелману*, Београд 1951, стр. 123.

⁶⁶ Маркс-Енгелс-Лењин: *Национално питање*, Сарајево 1975, стр. 7.

Radovan Radonjić

Nation and national in an historical process

Summary

The text was devoted to the phenomenon of nation and national in historical process. The aim of this text was to help in providing answers to questions like: why the pulsation of the nation and of the national has been still so powerful, in spite of the fact that after technical-technological revolution „nothing is as it used to be”. How comes the nation and the national – as an ideological trend, remain „open” questions or actual problems, potential or interfering factor that has been an unavoidable, consistent part of almost all current social processes including those in economical and social fields and political and cultural fields? For that sake, the article was divided into five parts.

The first one relates to the difficulties and temptations of defining the nation and the national. In that sense a genesis of understanding the nation and the national was composed moving from the very first features of their actualisation to their developmental forms.

The second part focuses on the evaluation of the significance of the phenomenon of the nation and the national for historical process. In this part presented are different modern theoreticians’ explanations of why they thought that forming of modern nations meant the great step forward in the development of modern democratic society, along with processes of socialisation and affirmation of human personality.

The third part deals with possible positive and negative impact of the national on historical process, especially on its democratic component. A set of most important ideological and theoretical views have been elaborated here as a phenomenon or an attempt was made to apply the latter concretely upon history.

The fourth part tries to provide explanation to some temptations that inevitably follow every realisation of this phenomenon, especially if made in the pantheistic form.

The focus of the fifth part is the essence and contents of the use of the nation and the national. The stress was put on the misuse that are being produced through different nationalistic ideas and social and political movements inspired on such bases, affirmation of theory of socialist nation and attempts to construct a „new conflictless society”, different nationalisms and chauvinisms on such a platform.